

ФИЛОЗОФИЈА, ТЕОРИЈА, НАСТАВА ИСТОРИЈЕ

Академик Миомир Дашић

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ - ТЕМЕЉНИ ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ

(Поводом књиге др Чедомира Марковића и др Рајка Вујичића: Споменици културе Црне Горе, издавачи: "Пресмедиј"-Нови Сад и Републички завод за заштиту споменика културе Цетиње, 1997. стр. 460)

Црна Гора спада у оне балканске земље које се издвајају по богатству споменика материјалне културе. Иако је по пространству релативно мала, захваљујући свом геополитичком положају, Црна Гора спада и у ред оних европских земаља које имају најразноврсније споменике културе. То споменичко наслеђе спада у ону групу предметних остатака који се сматрају поузданим историјским изворима за спознају, њене цјелокупне прошлости. Ова врста извора помаже да се, прије свега, стекне слика о најранијим раздобљима људског живота на црногорском простору, а за стари и средњи вијек њих допуњавају обавјештења из писаних извора. Предметни извори су једина темељна свједочанства за праисторијска раздобља Црне Горе или за оне историјске појаве и процесе о којима нема писаних извора из каснијих времена. Ријечју, предметни извори спадају у материјалне културне вриједности и представљају драгоцене сазнања о прошлости сваке земље и њеног друштва. Данас је историчарима јасно да без истраживања предметних извора - споменика културе није могуће спознати животне и радне услове људи, поготово оне из дубоке прошлости. То важи и за Црну Гору и њену прошлост. Предметни извори свједоче о

борби коју је човјек водио с природом, доказ су усавршавања производње, друштвеног, материјалног и духовног напретка. Они су као историјски извори доста поуздани и у стварању увида у односе између појединих друштава, народа и географских простора. О великом значају споменика културе као историјских извора говоре нам и неке најновије књиге о разним врстама споменика које су се појавиле у посљедњих неколико година у Црној гори.

Међу репрезентативним књигама, које су штампане посљедњих година, на срећу наше науке и културе, књига "*Споменици културе Црне Горе*" заузима најрепрезентативније мјесто. Њени аутори су познати научни и културни посланици. То су: Чедомир Марковић, врстан археолог и енергични заштитар споменика културе Црне Горе, и др Рајко Вујичић, универзитетски професор, страствени истрживач и писац запажених студија и других радова из области историје умјетности и историје културе Црне Горе. Ова раскошна монографија великог формата (од 460 страна) штампана је на српском и енглеском језику (упоредни текст) и илустрована са готово 300 фотографија, скица, мапа и других ликовних прилога. То је препоручује и иностраном читаоцу. Замамна је уводном студијом и текстовима о 225 посебних споменика културе, описаних једрим језиком и јасним стилем. Једноставно речено, Марковићева и Вујичићева монографија представља својеврстан културни и цивилизацијски подухват.

Прије осврта на садржај овог племенитог монументалног дјела намеће се питање: како се оно могло појавити у овом времену тешком за напредак науке и културе? Наиме, иако живимо у времену пада друштвеног производа и животног стандарда, при чему смо суочени са доста мука и патњи у времену транзиције које, у многим земљама сличне судбине нашој, није накљоњено науци и култури, у Црној Гори се посљедњих година штампало толико много књига као никада раније, и то књига добрих по садржају и прелијепих, луксузних по техничкој и умјетничкој обради. То је парадоксално, али, чини се, и разумљиво. Јер, први мултидемократски кораци су показали да је на површину изашло доста иницијатива и стваралачке енергије и у издаваштву као значајном дијелу, елементу културе. Те чињенице не само што побуђују наду него извјесно и наговјештавају и љепшу будућност којој ће снагу свих свеукупних преображаја чинити наука и култура, нови облици и модели образовања, етике и нове технологије.

Монографија, чији су издавачи новосадски "Песмедиј" и Републички завод за заштиту споменика културе Црне Горе, зрачи специфичном духовном енергијом таложеном и гомиланом миленијумима, нарочито посљедњих вјекова на овом простору. Она садржи фасцинирајуће приче мајсторски одабране и склопљене у јединствен мозаик културних

споменика и знаменитости Црне Горе, почев од трагова првих људских заједница, па до нововјековног стваралаштва људи црногорског поднебља. Тешко је једном кратком осврту рећи које све приче исказује ова монографија о културном наслеђу Црне Горе. Но, читалац ће одговор наслутити у првим реченицама предговора аутора, гдје се истиче да је циљ био да бројне споменике културе, "та својеврсна свједочанства која памте збивања и чувају казивања о минулим временима, често преточена у легенде". саберу на једно мјесто и да се сва "расположива знања о њима саопште и тиме учине доступним не само "стручној него и широј културној јавности која се занима за прошлост" и цивилизацијске тековине. Служећи се резултатима бројних истраживача културне баштине Црне Горе и сопственим сазнањима, а подучени "сличним искуствима из других средина", они су успјели да напишу ову књигу, презентирају најзначајнији дио нашег културног наслеђа и саопште најпотребније информације које ће помоћи да читалац - домаћи и страни, "стекне представу о значају и карактеру сваког споменика понаособ".

Свјесни могуће једноставности појединачних изложених информација о сваком споменику, писци су настојали, и у томе успјели, да обухвате и прикажу шире историјске релације, да представе умјетничке процесе који су се дешавали на просторима данашње Црне Горе, "поготово што хетерогеност њене културне баштине (археолошки локалитети, споменици архитектуре, скулптуре, сликарства, документарне и примијењене умјетности) представљају својим највећим дијелом својеврсно јединство супротности насталих додиривањем. сударањем и прожимањем различитих култура и цивилизацијских токова од најстаријих времена. Наиме, то није било лако иако је Црна Гора релативно мали простор, гледано у свјетским релацијама. Простор Црне Горе, налазећи се на размеђи Истока и Запада, на граници више некадашњих царстава, односно православног и римокатоличког свијета, а од XV вијека и исламског и хришћанске Европе, увијек је био и простор огромних историјских ризика. То је условило да се на овим просторима јаве различити културни слојеви, почев од предсловенских балканских, римских и византијских, па до оријентално исламских, венецијанских и аустроугарских културних сегмената. Мање - више, сви ти трагови "живе" и трају у материјалној и духовној култури данашњег црногорског простора. Ипак, највећи број споменика на овом простору "припада словенском културном слоју", како се уопштено констатује у предговору ове књиге, мада се тај најшири појам ближе може одредити и као јужнословенски, српски, односно црногорски слој, о чему свједоче споменици "из времена династије Војислављевића, Немањића, Балшића, Црнојевића до посљедње династије Петровића".

У овој монографији зналачки су одабрани споменици и сабрана свједочанства о њима (укупно 225 споменика са територије 19 данашњих општина Црне Горе), сакупљена су у форми синтезе свједочанства мање или више позната, мање или више доступна, нека још неразјашњена или тек у назнакама генезе њиховог настанка, најзад, мање или више проучавана, али најчешће поуздана. Сваки споменик је енциклопедијски обрађен у границама научне истражености, језгровито описан и систематично уклопљен у "стил или архитектонски тип коме припада". Стручно су објашњене особености сваког споменика и о њему изречени вриједносни судови, било да је ријеч о његовим археолошким одликама, или о архитектури са кралних и других објеката, или о фрескосликарским и другим квалитетима непокретних или умјетничким вриједностима покретних споменика (иконе, иконостаси, слике и илуминације писаних и штампаних књига) и предметима примијењењене умјетности и умјетничких заната.

Опредјељујући се за избор споменика, разумије се, аутори су полазили од критеријума да обухвате првенствено оне који су уписани у регистар законом заштићених непокретних споменика културе у Црној гори, који води Републички завод за заштиту споменика културе у Цетињу. У ствари, ријеч је о споменицима који по свом значају припадају првој и другој вриједносној категорији, односно о споменицима изузетно великих вриједности. Али, поред ових, аутори су обрадили, и више споменика треће категорије, па и неке који нијесу увршћени и регистар заштићених споменика, а који, по процјени аутора, посједују одређене споменичке вриједности "или су, пак, неким својим елементом или самим чином подизања везани за одређени историјски догађај који због свог значаја мора бити упамћен". По тим критеријумима и личним сазнањима и увјерењима у овој драгоцјеној књизи највише су заступљени споменици са Приморја, и то са подручја Котора 35, Бара 30, Х.Новог 20, Будве 20, Тивта 10 и Улциња 4, или више од 50 посто укупних обрађених споменика културе Црне Горе. Затим је највише споменика са подручја Цетиња и Подгорице - по 21 и Никшића 18, док је споменика са простора сјеверне и сјевероисточне Црне Горе знатно мање. Њихов број по општинама се креће највише до 7 (Пљевља и Шавник).

Оваква заступљеност споменика очигледно је произашла из чињенице што је дуж наше јадранске обале, као дијела Медитерана, гдје су се највише сучељавали и прожимали утицаји источне и западне цивилизације, настало много више споменика материјалне и духовне културе, о чему свједоче археолошки локалитети, стари градови и други појединачни архитектонски споменици, затим скулптуре, разна сликарска дијела и друге духовне творевине и вриједности. На срећу наше културе на

овом простору, споменици су мање били изложени рушењима непријатељских сила и разним облицима девастације за разлику од оних у унутрашњости и нарочито на сјеверу и сјевероистоку данашње Црне Горе, гдје су вјековима трајала разарања.

* * *

И споменици на Црногорском приморју, који многи у средишњем дијелу данашње Црне Горе, тешко су срадали од разорних земљотреса. На почетку ове књиге аутори обавјештавају читаоце да озвори свједоче како је снажан земљотрес 373. године разорио град Епидаурис (данашњи Цавтат) и нанио огромне штете околним насељима и онима сјеверног обласког појаса данашњег Црногорског приморја. Од тада до 1520. године забиљежено је 14 јаких земљотреса који су разарили градове и села на Приморју и у његовом непосредном залеђу. Најразорнији земљотреси били су 444. године (тешко разорио Улцињ) и 518. године, када је страдао и антички град Дукља, послје чега се више никада није опоравио. Забиљежено је да је 1563. године од земљотреса страдао и град Котор. Такође, постоје подаци да су у 17. вијеку од земљотреса више пута разарани Котор, Будва, Херцег-Нови и друга насеља дуж наше обале Јадрана.

Од јаког земљотреса, који је катастрофално погодио Дубровник у априлу 1667. године и прекинуо "златни вијек" у развоју овог града, тешко су били оштећени градови и насеља у Боки Которској и осталим мјестима на Црногорском приморју. Подаци свједоче да је тада само у Котору до темеља порушено или оштећено више двије трећине стамбених зграда, да су страдале све цркве, палате и градски бедеми. У рушевинама је нашло смрт више од 200 људи. И Будва је тада разорена, само пет кућа остало неоштећено, а у рушевинама је нашло смрт око 70 душа. Слична судбина је задесила и Херцег-Нови, Пераст и друга приморска насеља.

И касније током XVIII и XIX вијека (1711, 1746 и 1811.године) Црногорско приморје погађали су земљотреси, али пошто о њима нема прецизнијих писаних података, то се не може судити по обиму разарања.

У нашем вијеку велике штете насељима у околини Скадарског језера и у Подгорици нанио је земљотрес 1905. године, а Бар и Петровац на мору страдали су од земљотреса и 1968. године.

Највише штете у Црној Гори проузроковао је снажан земљотрес 15. априла 1979. године. Тада стихија није поштедјела брда, саобраћајнице,

морску обалу, а разарања су била велика на тврђавама, порушене су многе цркве, јавне и стамбене грађевине су претворене у гомиле камења, цигле и пепела. У овом земљотресу живот је изгубило око 100 људи, а повријеђених је било десет пута више. Од рушљачке снаге земљотреса страдало је огромно културно благо, посебно у приморским градовима и Цетињу. Ова књига обавјештава да се под ударом овог разорног земљотреса нашао 1641 непокретни и око 30.000 покретних споменика културе. О великим страдањима споменика у овом земљотресу говоре и фотографије разрушених цркава и манастира са првих страница књиге.

Осим природних сила које су узимале данак, чак и заувјек, споменичко благо на нашем простору страдало је и од немилосрдног разарања и пљачкања непријатељских сила. Највише штете споменицима културе, прије свега црквама и манастирима, нанијеле су најезде и вишевјековна владавина Турака. Турци су разарали многе манастире, цркве, градове. О многим од њих постоје свједочанства само у шкртим хроничарским записима или у откопаним темељима. Колико је страдало споменика културе на простору данашње Црне Горе од огња и мача туђина - тешко ће се икада утврдити. Историчари и други истраживачи културне историје утврдили су да је само Лимска долина била начичкана са око 80 сакралних споменика - манастира, цркава, и других православних српских богомоља. Од тог богатог средњовјековног културног наслеђа и оног из поствизантијског или "турског" периода, више од половине је било изграђено у горњем и средњем Полимљу. Међутим, сасвим мало је тих споменика надживјело турску владавину. О томе свједочи и ова књига, у којој су од тог силног некадашњег споменичког фонда нашли мјеста само 15 њих.

* * *

Књига "Споменици културе Црне Горе" садржи фасцинирајуће приче о културној прошлости црногорског простора, и то од најстаријих времена живљења људских заједница на њему, преко свих каснијих историјских промјена које су се дешавале до почетка нашег вијека. Раскош књиге је најприје наговијештена извјесним колор - фотографијама црногорског крша, пејзажа Боке Которске, Дурмитора и Црног језера, Ријеке Црнојевића и других природних објеката. Ове готово умјетничке фотографије докази су дивног споја природе и људских руку које су од камена стварале све - кућни праг, споменик, гробницу, палате, градске тргове, сеоска гумна, храмове, бедеме и градове. Ријечју, мање или више, сви споменици чине срећан спој раскошног дара природе и стваралаштва

човјека. По томе је Црна Гора и специфичан и јединствен споменички културни парк, а споменици темељни извори за црногорску историју.

У уводној студији, на око 70 страна, аутори су изложили у синтетичкој форми културну историју данашње Црне Горе. Најстарији споменички материјал, који својим постојањем говори да су на овим просторима живјеле људске заједнице још у епохи старијег каменог доба - палеолита, потиче из пећине Црвена стијена у Поштровићима, Малишине пећине и Медене стијене у кањону Техотина и околине Биоча у кањону Мораче. Археолошки материјал, откривен у више слојева у Црвеној стијени, свједочи да је живот људских заједница на нашем простору текао од почетка средњег палеолита и да се настављао преко култура млађег палеолита, мезолита и неолита, и све до почетка бронзаног доба, што значи у временском раздобљу од преко 100.000 година. Археолошка наука је утврдила да су слични процеси били и на другим просторима Црне Горе и да су се и онамо сучељавале и прожимале разне културе палеолитског, мезолитског и неолитског доба. Културе старијег јадранског и ширег медитеранског културног круга сусретале су се у континенталном подручју данашње Црне Горе са старчевачком и винчанском културом, о чему свједоче неолитски споменици са археолошких локалитета Кремштитце, у селу Петњику код Берана, и Беран - Крша, близу манастира Ђурђеви ступови. Тај споменички материјал, као и онај из периода - енолита који слиједи неолит и затим бронзаног доба, и гвозденог доба представљен је јасно и стилски уједначено, па ће читалац разумјети и ова најстарија доба људске прошлости.

Синтетично је дат приказ и споменика илирске епохе, затим римска освајања данашњег простора Црне Горе и осталог дијела Балкана, започета у трећем вијеку (229. године) ратовима са Илирима, а настављена у 2. вијеку прије нове ере. Прегледно је изложена римска владавина и романизација илирског становништва и указано на све оно што је у процесу романизације створено на простору данашње Црне Горе - формирање нових градских насеља и преуређење старих илирских градинских насеља, изградња комуникација и сеоских насеља у равничарским предјелима у унутрашњости.

Насеља домаћег илирског становништва из периода римске владавине у унутрашњости називала су се *кастели* (castellem), али још у науци није дефинисан њихов прави изглед и карактер. Поред кастела, помињу се и викуси (vicus), мања сеоска насеља која су на овим подручјима, по свему судећи, била доминантна. У том периоду развили су се градови дуж морске обале: Рисан, Будва, Акривиум (у близини или на мјесту каснијег Котора) и Улцињ, а у залеђу најзначајнији град био је Дукља. Осим Дукље (Doclea), највећег римског града, основаног почетком 1.

вијека н. е. који је вијек касније постао моћан економски и културни центар југоисточног дијела римске провинције Далмације, статус муниципијума имали су засигурно Рисан и загонетни град код Пљевља, у науци назван Муниципијум С.. Ови градови адекватно су описани уз одговарајуће илустрације. Занимљиво је да аутори не помињу да се у горњем Полимљу налазио још једно градско насеље из римског доба, највјероватније у статусу муницијума. Трагови грађевина указују да се град налазио у атару села Лушца, недалеко од Берана, што даје основа за тврдњу да је то могао бити муниципијум.

Крајем 3. вијека (297. године), за вријеме императора Диоклецијана, извршена је административно-територијална подјела Римског Царства. Од провинције Далмације одвојен је њен југоисточни дио и оформљена провинција Превалис, чије су се границе приближно поклапале са данашњим црногорским. Главни град Превалиса био је Скадар, мада у науци има мишљење да је то могла бити и Дукља. Новом подјелом Римског Царства, коју је 395. године извршио император Теодосије Велики, провинција Превалис се наша на размеђи Западног и Источног Царства, односно Истока и Запада. Та подјела је оставила дубоке историјске трагове на читав каснији развој не само Превалиса, коју су, као и друге провинције, често узнемиравали варварски народи, у прво вријеме Западни, а нешто касније и Источни Готи. Ови посљедњи су, послје заузимања сјеверне Италије, формирали своју државу у чијим границама се нашао и знатан дио провинције Превалис. На то доба владавине Источних Гота подсећа име Оногошт, које је изведено од личног готског имена *Анагасѿ*, вјероватно по војном заповједнику трвђаве. И име *Гацко* неки научници доводе у везу с именом Готи. Извјесно је да је у вријеме владавине Источних Гота данашњом Црном Гором од земљотреса разорен и град Дукља, центар истоимене провинције, како се од V вијека називао знатан дио бивше провинције Превалис. Име у археолошкој и историској науци мишљења да је неке функције Дукље тада преузео град Мартинићка Градина. Остаци оба ова споменичка комплекса су успјешно представљена у овој монографији.

У монографији су нашли мјесто и важнији споменици чије се поријекло везује за појаву хришћанства, које се од 1. до средине 3. вијека и на овим просторима јавља спорадично, да би се од 313. године, када га је Миланским едиктом цар Константин Велики прогласио признатом религијом, оформило у чврсту црквену организацију. Подаци археолошки и писани свједоче да се хришћанска црквена организација на територији Превалиса до краја 4. вијека потпуно стабилизовала. Ипак, црквена архитектура ранохришћанског периода "на територији Превалиса није ни бројна, ни по својој концепцији спектакуларна", с правом констатују аутори

ове књиге. Углавном, ријеч је о остацима сакралних објеката који иницирају постојање хришћанских богомоља. Таквих случајних ранохришћанских објеката највише је нађено на Приморју, а временски потичу из 5. и 6. вијека. Они најзначајнији из Котора, Будве, Бара и њихове околине презентирани су на одговарајући начин. Ранохришћански споменици, међутим, нађени су и у унутрашњости данашње Црне Горе. Двије хришћанске базилике откривене су у Дукљи и двије сакралне грађевине у Дољанима, на Златици, близу Подгорице.

Досељавањем словенских племена крајем VI и првих деценија VII вијека на ове просторе настао је период дугог прекида континуитета са касноантичким традицијама, односно дишло је до стагнације у развоју градова и других облика материјалне и духовне културе. Јужнословенским племенима било је потребно дуго времена да се адаптирају на нову средину и другачије, затечене услове живота. Живећи, углавном, у сеоским срединама, у својим жупама, у којима је било мало већих насеља и утврђења. Словени су задржали словенски језик, паганска вјеровања и обичаје, што је било од утицаја да су споро примали хришћанску вјеру и друге затечене културне тековине. Зато нема наких значајнијих споменика од почетка 7. до почетка 9. вијека, када је дошло до масовније хришћанизације словенског свијета и у Дукљи. Тиме је почело ново историјско-умјетничко раздобље, тзв. преромантика, која хронолошки траје од почетка 9. до краја 11. вијека, а стилски се уклапа у западни медитерански културни круг, у коме су се прелитали различити западноевропски и византијски утицаји, а допирали су овамо и неки, додуше, не много јаки, закавказки и неких других географских средина културни таласи. У тој својеврсној "обнови" овог културног простора настају нове појаве у градитељству и декоративној пластици, затим у сликарству и другим пратећим умјетничким дјелатностима. Романско становништво је изграђивало нове цркве, углавном, у приморским градовима и непосредној околини, гдје је оно било већинско, а словенско је то радило у унутрашњости у својим жупама.

Први значајнији споменик из периода преромантике јесте стара црква Св. Трипун у Котору, за коју постоји писани докуменат да је била завршена 13. јануара 809. године. У овој књизи из тог периода, типолошки сродна са првобитном црквом Св. Трипун описана је и црква Св. Тома у Прчању.

Највјероватније из периода прероманике потиче и црква Св. Јован у Затону, код Бијелог Поља, мада о њеном типском поријеклу, као и о утицајима под којима је настала, има различитих мишљења у науци. Наиме, овај споменик се директно не може везати за старохришћанске триконхосе (какве су цркве на Златици и у Бару), мада има таквих мишљења, а

типолошки је близак и са неким далматинским и македонским споменицима Самуиловог времена (у Охриду и Преспи, на примјер).

Ова публикација садржи описе и анализе бројних споменика који припадају епохи романтике. Најранији "тачно датовни споменик зреле романике је, истовремено, и најмонументалнија грађевина тог стилског одређења" катедрална црква Св. Трифун у Котору, грађена више деценија на темељима раније цркве, а освећена 116. године, у вријеме када су Византинци владали Котором и Зетом. Ова "пространа тробродна базилика с полукружним апсидама, с куполом над централним травејом, отвореним тријемом" и два звоника, настала је под утицајем архитектуре, фрескосликарства и других облика умјетности Апулије, с једне, и византијске традиције, с друге стране. Подређена јурисдикцији архиепископије у Барију од XI вијека, Которска бискупија је тај статус задржала и у доба владавине Немањића. Такав положај, насумњиво, има видне трагове у цркеном градитељству у Приморју и ширим простора српске државе, просторно све до унутрашњости Рашке и Дечана, а временски то траје до друге половине XIV вијека, па и касније. "У доба романике, као и касије, у доба готике", како истичу аутори ове књиге "тробродна основа је била основни архитектонски тип катедрале у градовима на јадранској обали". Споменници сакралног карактера тог раздобља на тлу данашње Црне Горе друге половине 12. и прве половине 13. вијека, као што су тзв. /црква "Ц" на Ратцу и которске цркве Св. Лука, Св. Ана, Св. Марија Колеђата и Св. Павле имају донекле сличности са првобитном црквом Ђурђеви ступови код Берана и црквом Св. Петар у Бијелом Пољу. Ови споменици јасно свједоче да је послје припајања Зете Рашкој, Котор остао провизантијски оријентисан, најснажније исходиште византијског културног утицаја више од било којег приморског града у немањићкој држави. Уосталом, и култ Св. Трифуна, патрона града Котора, пренесен је из Цариграда и од 3. фебруара 809. године прослављен је по православном синаксару.

О чему још свједоче споменици, презентирани у овој монографији, из доба владавине моћне меценарске династије Немањића и поглавара осамостаљене српске цркве њиховог доба? Сачувани споменици свједоче да је византијско културно струјање остало још дуго да зражи у Зети и да се сусретало и прожимало са градитељством и сликарством рашке школе, чијем су настанку видан допринос дали и мајстори са Црногорског приморја. Тако је створена двојна могућност ширења византијских културних утицаја на простор данашње Црне Горе - из правца југа од Солуна ка Србији и југозападно од Котора преко Зете. О тим културним збивањима у Зети и Рашкој и обрнуто свједоче монументални споменици, као што су манастири Морача, Ђурђеви ступови, који су дограђивани у 13.

вијеку; као и црква Св. Петар у Бијелом Пољу, а чији су ктитори били чланови владајуће куће Немањића. Могуће је да је сличних сакралних грађевина било још на сјеверу данашње Црне Горе, али оне нијесу преживјеле разна разарања.

Неколико споменика свједочи да су неки облици рашке градитељске школе нашли примјену у грањи црква у Зетском приморју (на цркви Св. Петар у Богдашићима из друге,половине 13. вијека и другим). Рашка градитељска и сликарска традиција осјећа се и на неким црквама рађеним у Приморју и у 15. вијеку (црква Св. Никола у манастиру Прасвица и др.), као и онима подигнутим још касније у унутрашњоти (црква Св. Лука у Жупи код Никшића, Ђелија Пиперска, манастир Добриловина, гдје је директно угледање на манастир Морачу).

Значајан подстицај градитељству у приморским градовима и у Скадарском басену дала је српска краљица Јелена, жена краља Уроша I, која је крајем 13. и почетком 14. вијека непосредно владала Зетом. У овој књизи је презентирано више цркава чију је обнову иницирала или изградила ова краљица француског католичког поријекла, касније монахиња, као њихов ктитор. У периоду њене владавине Зетом подигнути су и франњевачки самостан у Котору, Бару и Улцињу, по угледу на оне у Апулији, у Италији. Тим типом сакралних грађевина ушао је у Зету нови стил - готика који, додуше, на нашем простору није никад пустио дубоке коријене и преузео стилску премоћ - као што се то догодило у земљама изворности. Споменици свједоче да је романо-готичко градитељство касније скоро директно прешло у нови грдитељски стилски период - готичко-ренесансни. Романо-готички стил присутан је на сакралним грађевинама у Бару, Котору и још неким другим мјестима на нашој јадранској обали.

У монографији је описано и неколико занимљивих и особених споменика насталих у Зети током полувјековне владавине Балшића. Ријеч је о сакралним грађевинама, задужбинама ове владајуће куће на острвима (горицама) Скадарског језера. Најстарији манастир на Старчеву, изграђен седамдесетих година 14. вијека, као задужбина Ђурђа Балшића, служио је као узор при подизању "осталих триконхоса на Скадарском језеру - Св. Ђорђе на Бешкој, Морачнику и Топхали, а можда и још недовољно истраженој Богородици Крајинској". Што се тиче градитељства из овог доба у Будви, Бару и Улцињу, оно још није довољно освијетљено.

Читалац ће се у књизи средити и са малим црквама, занимљивог архитектонског варијетета, насталим у првој половини 14. вијека на узаном простору око Бара, посебно у рејону Спича, око данашњег Сутомора, са по два олтара - за православне и католичке вјернике. Сачувано је више

грађевина - црква тог типа. И то су драгоцјени извори о толеранцији и заједничком духовном животу православног и католичког живља на нашем простору.

Од средине 15. вијека до Црногорског приморја допиру импулси и нових *ренесансних* струјања. Ти ренесансни утицаји долазили су из Италије, у првом реду из Венеције, која је дуго држала власт над Котором, Баром и Улцињем, а затим из Дубровника и других развијених далматинских градова. Турска освајања Доње Зете и других дијелова данашње Црне Горе, међутим, приморала су и приморске градове да главну пажњу усмјере на подизање бедема и других утврђења, док је за изградњу монументалних грађевина и ренесансних палата остајало мало могућности. То је био узрок што је и владајућа кућа Црнојевића, чија се власт ограничавала на простор од Скадарског језера до Ловћена и узани дио Приморја, све своје материјално богатство трошила на подизање мањих градова: Бурђевца, високо изнад Будве, Сокола изнад Зетске равнице, затим Ријечног града и, коначно, дворца и манастира на Цетињу.

Забринуте за судбину Црне Горе и њену одбрану од Турака, Црнојевићи нијесу имали времена и финансијских средстава за подизање задужбине и својих гробних црква-маузолеја, као што су то чинили њихови претходници Балшићи. Ипак, Иван Црнојевић је подизањем дворца и манастира на Цетињу осамдесетих година 15. вијека ударио темељ црногорској пријестоници и унио у њу извјесне елементе ране *ренесансе*. Али, ренесанса је како истичу аутори у уводној студији, а што свједоче и посебно описани споменици "у свом првом и сазрелом облику, стигла на Цетиње тек са штампањем првих ћириличких књига 1496. године". Ренесансни мотиви препознатљиви су на илустрацијама у првој штампаној ћириличној књизи у нас, у цетињском *Окџоуху* петогласнику, као и на украсима у првим инкунабулама насталим на тлу Црне Горе. Ренесанса на Цетињу била је кратког даха, угасила се са падом Црне Горе под турску власт крајем 1496. године.

Читалац ће се у овој књизи знања обавијестити и о томе да је романичка, готичка и ренесансна умјетност Црногорског приморја дијелом утицала и на "народно градитељство и рељефну скулптуру у унутрашњости, посебно на *сџећке*", вид надгробног обиљежавања који је настао у средњевјековној Босни, али се проширио на сјеверозападне и сјеверне дијелове данашње Црне Горе - посебно на жупу Оногошт, Пиву, Бањане, Дробњак, Језера и пљеваљски крај.

Истакнуто мјесто у историји културе и умјетности Црне Горе има *илуминирање* рукописних, а касније и штампаних књига. Прва сачувана рукописна ћирилична српска књига - Мирослављено јеванђеље, настала је

по нарудби хумског кнеза Мирослава, брата великог жупана Стефана Немање, крајем XII вијека, по свему судећи, у цркви Св. Петар у Бијелом Пољу. Познат је један његов аутор - "дијак" Григорије. Ово монументално дјело наше средњовјековне књижевности, поред сопствене умјетничке вриједности, садржи и знатан број минијатура изузетне ликовне вриједности. Његових 296 минијатура, иницијала и заставица, које украшавају 181 лист, надмашили су све познате словенске илуминиране књиге. Иницијали, који чине основни умјетнички украс рукописа, сликани су пером, црвеним и смеђим мастилом, а завршавају се врпцима или плетеницама у које су уплетене људске или животињске фигуре, а које композиционо с осталим геометријски правилно исписаним словима чине складну цјелину овог књижевног споменика. Оно што је написано о овом споменику, својеврсном историјском извору наше културне историје, уз изврсне илустрације јасно говори да минијатуре и сва друга ликовна рјешења у *Мирослављеном јеванђељу* представљају плод симбиозе источних и западних, односно, византијских и романских утицаја.

И тзв. *Вуканово јеванђеље* представљено је у овој монографији као значајно илуминаторско дјело. Ово јеванђеље писано је на самом крају XII или на почетку XIII вијека (око 1200. године) код града Раса. На њему су радила четири писара, од којих је један био из Зете, којом је непосредно владао Вукан, најстарији син Стефана Немање. Овим спомеником се закључује *хумско-зейска илуминајторска традиција*, будући да ће током XIII вијека превагу добити рашка илуминаторска школа. Испуњена бројним споменицима средњовјековног сликарства Дукље-Зете, Рашке ова монографија рељефно обавјештава о свим разноликостима које су се укрштале на овим просторима. Данашња Црна Гора припадала је дијелу византијске културне сфере, али је она била континуирано подложена и западним ликовним, сликарским и другим умјетничким утицајима - почев од периода прероманике, романике и романико-готике до импулса ренесансе, о чему свједоче фреско-сликарство и иконе бројних цркава и манастира.

* * *

Од краја XV вијека наступа празнина и у градитељству и у сликарству на територији данашње Црне Горе. Штавише, и Приморје, подијелено између Млетачке Републике и Османлијског Царства, као пригранична област постаје неподесно за европске умјетничке утицаје. Што се тиче унутрашњости, народ и црква су прежиљавали тешко вријеме,

борећи се за голи опстанак, па за градитељство и сликарство није било услова. Ипак, у областима гдје се није била учрстила турска власт, подизане су сеоске цркве, као, на примјер, Св. Никола у Грахову на прелазу 15. у 16. вијек. У залеђу Боке Которске и у старој Херцеговини, данашњој вјерверозападној Црној Гори, такође је у првој половини 16. вијека изграђено неколико сеоских цркава које су у овој књизи описане.

Након обнове Пећке партијаршије 1557. године, неколико идућих деценија обнављају се бројни запуштени манастири и цркве, а понгдје, више кришом, изгарђене су нове цркве, које се украшавају фрескама, израђују иконостаси у дуборезу, сликају многобројне иконе, изводе разни видови умјетничких заната, преписују и илуминирају књиге и подстичу се и други облици умјетничке занатске дјелатност. У овом тзв. "турском" или *џосџивизанџијском џериоду* највећи градитељски и сликарски подухвати су у сјеверним предјелима Црне Горе. На развалинама старих цркава, или изнова, у том периоду су подигнути манастири Добриловина, Пива, Никољац, Св. Никола у Подврху, Св. Никола у Дубочици код Пљевља, Св. Тројица у Брезејевници недалеко од Плава, Подмалинско, као и неке друге мање цркве. У *џосџивизанџијском џериоду* подигнуто је и више сеоских цркава у сјеверозападним дјеловима Црне Горе, међу којима у 17. вијеку и манастир Острог. И у приморском дијелу с краја 16. вијека и у првој половини 17. вијека обнављају се бројни манастири и цркве - у Паштровићима, Будви и околини, Боки Которској и њеном залеђу.

О свим овим споменицима читалац ће добити прецизна обавјештења из ове књиге. Наћи ће читалац и податке о сликарима који су, послје обнове Пећке партијаршије, сликали фреске и иконе на тлу Црне Горе. Значајно мјесто су добили *сликар Лонџин, џоџ Сџирахиња Будимљанин*, најплоднији сликар посљедњих деценија 16. и прве двије 17. вијека, нешто млађи од њега *Глиџорије Миџрофановић*, затим мајстори *Козма, Јован* и морачки анонимни умјетник, који су сликали у бројним цркавама и манастирима и на тлу Црне Горе. Козма је својим талентом извршио снажан утицај на своје ученике, међу којима су запажени *Андрија Раичевић, Авесалом Вујичић и Радуле*. Они, као и *Димитрије Даскал* постали су познати фреско-иконописци или резбари. *Димитрије* је родоначелник и оснивач бококторске иконописане школе *Димитријевићи-Рафаиловићи*, који су (њих 11) сликали од 17. до 19. вијека, у Боки Которској, али и у унутрашњости Црне Горе и Херцеговине. Њихов умјетнички учинак је огroman.

На сјеверу Црне Горе од домаћих сликара, послје попа Страхине Будимљанин, радиле су иконопис у духу поствизанџијских преживјелих традиџија, поп *Симон Лазовић* и његов син *Алексије*, из Бијелог Поља. И

они су оставили видних умјетничких споменика у једном броју цркава и манастира (Савина у Х. Новом, Режевићи и др).

Иконографске умјетничке трагове вриједне помена оставили су међу лутајућим сликарима, домаћим и страним, који су у 19. вијеку залазили у овај простор, и Грк *Никола Асиоџи* са Крфа и браћа *Ђиновски*, поријеклом из Македоније.

У овој монографији обрађени су и најзначајнији споменици исламске умјетности и градитељства са простора данашње Црне Горе. Турци су се у градитељству - градским утврђењима и другим одбрамбеним системима, градили мостова, а дјелимично и архитектури кућа и градњи вјерских објеката - џамија, често користили и домаћом традицијом, односно византијским и западноевропским искуствима. Турска власт је један број цркава у приморским градовима (Херцег-Новом, Бару и Улцињу) и на сјеверу (Св. Петар у Бијелом Пољу и друге богомиље) претворила у џамије. Унутрашњост и спољашност тих хришћанских богомоља била је адаптирана и прилагођена потребама исламских вјерника.

Тип џамије, какав је грађен на нашим просторима, припада истамбулско-балканској варијанти грађевина. У хроничарским записима споменуто је више џамија у нашим градовима, али сачувана је једино џамија *Хусеин -џаше Бољанића* у Пљевљима. Додуше, у селима пљеваљског, бјелополског, рожајског, плавско-гусињског краја, као и других пограничних дјелова према Албанији, сачувао се један број старих џамија, истог типа. Сачуван је и један број стамбених објеката оријенталне архитектуре - чардака и кула. Али, исламски утицаји видљиви су не само у сакралној и стамбеној архитектури на нашем простору него и у бројним умјетничким занатима и у илуминацијама рукописних књига.

Знатан број споменичког материјала у овој књизи је из периода барока, великог стилског раздобља, који се у првој половини 17. вијека почео развијати најприје у Котору, а касније и у другим приморским градовима под млетачком влашћу. У стилу барока изграђене су многе палате и простране капетанске куће у Котору, Перасту и свим другим бокелјским насељима. У барокном стилу изграђено је и неколико цркава (у Доброти и Савини). У овој књизи као репрезент сакралне барокне архитектуре заступљена је велика црква Успење Богородице манастира Савине с краја 18. вијека, која је карактеристична по сажимању у њеним облицима "још и византијске, романтичке и готичке традиције, што се све врло спретно уклопило у јединству цјелину". Значајан барокни споменички фонд на Приморју чини разни имобилијар, раскошни олтари, дрвена и бронзана распећа, као и предмети умјетничког занатства. У том фонду споменика знатан број их је доспио овамо из Венеције импортом.

Успјешан развој бокелског поморства и трговине током 17. и 18. вијека омогућио је напредак и у барокном сликарству. Грађански слој, захваљујући богатству, набавља умјетничка дјела у Венецији и у другим италијанским градовима. Осим тога, и у приморским црквама сачуване су олтарне пале или појединачне слике од познатих и мање познатих италијанских сликара.

Барокно сликарство на тлу данашње Црне Горе, међутим, достиже свој врхунац у дјелима *Трипа Кокоље*, родом из Пераста (1661-1713), који се формирао под утицајем познатог италијанског барокног круга *Палме Млађеџ* и снагом свог талената. Његова барокна сликарска дјела представљају изузетну појаву на Приморју. У 18. вијеку била су запажена још два бокелска сликара - *Петар Косовић* и *Марко Радоничић*.

Послије великог сликарског опуса Трипа Кокоље, "скоро читав један вијек није се догађало ништа значајније у сликарству на тлу Црне Горе, изузев дјелатности појединих зографа".

* * *

У 19. вијеку почела је да поново пулсира ликовна и друга умјетничка активност на просторима Црне Горе. Бројни путописци, научници, сликари, дипломате и други људи у романтичарском заносу "откривају" Црну Гору европској културној јавности. Задивљени прошлoшћу, дивљином и егзотиком пејзажа Црне Горе, гордошћу њених људи, њиховом ношњом и обичајима, херојским подвизима у борби за слободу, странци и "извањци", као, на примјер, Француз Вијала де Сомијер (1810. боравио у Црној Гори, о чему је нешто касније и објавио књигу у два тома, а коју је илустровао бројним цртежима и другим прилозима), настојали су да све то и ликовно прикажу оновременој Европи. Зналајан подстицај "извањцима" сликарима давало је херојство Црногораца у борбама са Турцима у другој половини 19. вијека, да поједине догађаје насликају на својим платнама и излажу их у галеријама и салонима европских метропола. Велико интересовање за Црну Гору у Европи владало је у годинама велике источне кризе (1875-1878), када је црногорско оружје славило сјајне побједе над Турцима. То интересовање претварало се у одушевљење које су поједини умјетници, учесници и судионици тих догађаја, као Чех Јарослав Чермак и Хрват мађарског поријекла Фредо Кикерец, представљали европској културној и политичкој елити сликарским дјелима, ликовима, пејзажима и другим жанр-мотивима са црногорском историјском тематиком. За популаризовање Црне Горе, па и стварање одушевљења овом малом

ратничком земљом, велика заслуга припада и француском сликару и графичару Теодору Валерију. Његова и Чермакова умјетничка дјела изворни су споменици по ликовности мотива и по документарности, фолклористици, па и црногорским карактеролошким особинама. Многе слике - портрети владика, владара и њихових породица и других угледних Црногораца - представљају саме по себи значајне споменике и историјске изворе. Бројни су сликари српски и други са јужнословенског простора и, наравно, страни са европског, који су боравили у Црној Гори и оставили значајна дјела са најразличитијим темама о њој и животу њених људи и почетком 20. вијека. Касније се јављају и домаћи сликари, родом из Црне Горе, који остављају значајна свједочанства о своме добу.

Прошли вијек и прве двије деценије 20. вијека обиљежени су значајним културо-историјским догађајима и дјелатношћу на умјетничком пољу. Нарочито је остварен напредак на пољу просвјете и културе. Пријестоница Цетиње доживљава бржи урбанистички и умјетнички развој, чини значајне кораке на културном плану. Оно је за неколико деценија добило изглед модерне пријестонице мале државе, али с великим амбицијама европског значаја. Поред Цетињског манастира из прве половине 19. вијека, постиће само један споменик архитектуре - Његошева Биљарда, скроман владарски дом. С Биљардом је почела урбанизација историјског језгра Цетиња. Књаз Никола је у близини Биљарде подигао себи двор, звани Палац. Послије међународне признање независности 1878. године, Црна Гора је стекла знатно повољније услове за свој привредни, друштвени, просвјетни, културни и други развој. На Цетињу се подижу јавне и управне зграде, грађанске куће и зграде посланстава страних држава. То су данас споменици архитектуре - комбинације разних псеудоисторијских стилова, али и свједочанства напредовања и модернизовања црногорске пријестонице.

У доба владавине књаза и краља Николе, поред старих градова, изграђују се нова насеља по новим урбанистичком концепцијама - Нова варош у Подгорици, Никшић поред старог Оногшта, барски Пристан поред мора. Изграђују се и нове вароши: Даниловград у Бјелопавлићима и Андријевица у Васојевићима. Све су то споменици архитектуре једног времена, па нема разлога што неки од њих нијесу заступљени у овој публикацији (на примјер, Андријевица).

И Беране - градско насеље које је турска влада засновала 1862. године првобитно са војностратегијском функцијом и улогом, на одстојању од осам километара од црногорско-турске границе, да би спријечила даље ширење Црне Горе у унутрашњоти Старе Србије коју је држала под својом влашћу све до октобра 1912. године - с архитектуром карактеристичном за Полимље и Стару Србију, с примјесама оријенталних елемената,

представља као градско насеље, својеврстан споменик који је требало да нађе мјесто у овој књизи.

Сакрално градитељство епохе краља Николе представља " велику обнову" у којој је обновљено 112 цркава и 12 манастирских цјелина и изграђене 163 нове цркве у свим крајевима Црне Горе и два манастира. Ово замашно градитељство је различитих стилских обиљежја и архитектуре. Најмонументалнији споменик "велике обнове" је црква Св. Василије Острошког у Никшићу, изграђена по пројекту руског архитекте Преображенског, по угледу на велике руске саборе (освећена 1900. године). Бројне сеоске цркве грађене су по угледу на старије. Један број тих споменика заступљен је и у овој књизи. Ови и други градитељски објекти оновремене Црне Горе грађени су "задржавајући у бити" облике традиционалне архитектуре, али модификоване и прилагођене новим захтјевима и савременим животним потребама. Сви ти споменици заслужују да буду истражени и валоризовани у склопу нововјековне историје умјетности и културе Црне Горе. Ова књига може послужити као узор, образац како би то ваљало урадити.

Није, међутим, јасно зашто неки сакрални споменици нијесу нашли мјесто у збиру споменика ове цијењене монографије. Птимјера ради, црква Св. Архангел Михаило, подигнута на мјесту дрвене цркве Св. Андрија, по којој је Андријевица добила и име, а којој је камен темељац положио књаз Никола која је истовремено и својеврсни споменик ратницима Васојевића из устанка 1875. године и вељег рата 1876-1878. године, требало је да добије мјесто у овој монографији. Има још сакралних објеката са простора сјеверне Црне Горе које је требало обрадити у овој књизи. Ријеч је о остацима више цркава у сливу Лима, затим о средњовјековним градовима Будмљи-Градцу, Бихору, црквишту Урошевици, старој цркви Св. Јован Крститељ у Шекулару, чија је обнова почета 1895. године, а завршава се тек у ово вријеме, цркви Св. Јања у Горњим Селима, остацима црква у Бихору и другим мјестима. У овој књизи нема ни два занчајна споменика из Рожаја - цркве Св. Ружица, изграђене на темељима старе истоимене цркве у центру градског насеља, и куле бегова Ганића, најстаријег објекта исламске архитектуре изграђене прије два вијека. И са других подручја Црне Горе има споменика којима је било мјесто у овој књизи.

Ове објекције не умањују вриједност ове књиге, већ више упозоравају да је било потребно да аутори још упорније претресу номенклатуру свих споменика и да се ослоне на писане изворе како би их што поузданије и студиозније вредновали.

* * *

"Споменици културе Црне Горе" књига је која представља сама по себи велики споменик наше културне историје. Она на најбољи начин показује како се наука и култура преклапају, односно како културе и цивилизација у данашњем свијету постају узајамно зависне. У прошлости култура је, то потврђује и ова монографија, означавала оно што је било и посебно, специфично и генерично у разним и различитим друштвима која су живјела на тлу данашње Црне Горе, све до савременог црногорског друштва, док су цивилизацијски токови много брже прелазили покрајинске, државне, националне и континенталне границе. У савременом свијету све више се прожимају културни и цивилизацијски токови, култура и цивилизација се јављају и шире као јединствена свијест и ван анионалних граница, добијајући глобалну и универзалну димензију.

На овај однос културе и цивилизације, подсећам, јер ми овај повод - предавање јавности енциклопедијске књиге о споменицима културе Црне Горе - чини се, даје право на закључак, да ова књига представља значајан прилог савременом поимању односа културе и цивилизације.

Ова монографија богате научне и општекултурне садржине и духовне вриједности дошла је у прави час да упозна читаоца - домаћег и страног - са разноврсним културним наслеђем Црне Горе и да му покаже да оно чини дио историје Црне Горе и дио недјељивог савременог културног простора ван њених граница. Нећу претјерати ако утврдим да ова књига, која је повод за ове редове, као и друге њој сличне по садржају, може послужити као узор, лијеп примјер, без обзира на то што и она трпи извјесне објекције, како културне појаве дугог трајања и знања о њима могу бити лишене усконационалних схватања, па и државних континенталних граница и како и култура једног релативног малог простора може, у склопу полицентричности културе, постати реалност и значајна карика у повезивању са европским и општесвјетским културним и цивилизацијским процесима.

Имајући то у виду, изражавам искрену захвалност Марковићу и Вујичићу на овом великом стваралачком културном подухвату, а и издавачима који су нам подарили ову прелијепу књигу коју би свако пожелио у својој библиотеци. Њоме је видно обогаћена историја Црне Горе, а нарочито историја културе ове балканске земље.